

Ярослав Потапенко
(Переяслав-Хмельницький)

ІСТОРІЯ ТІЛА ЯК КОМПЛЕКСНИЙ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИЙ НАПРЯМОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

У статті розглядаються особливості вивчення соматичної проблематики в історичній науці кінця ХХ – початку ХХІ ст. Особлива увага приділяється міждисциплінарній спрямованості історії тіла на дослідження широкого кола історико-антропологічних та культурологічних тем і сюжетів.

Ключові слова: тілесність, соматична проблематика, сексуальність, історія тіла, історіографія.

В умовах сучасного суспільства, коли тіло людини зазнає потужного впливу з боку соціальних, культурних, політичних, екологічних та інших чинників, все частіше лунають голоси щодо потреби вироблення нових історичних форм і моделей осмислення тілесності, які б максимально адекватно відповідали сучасним історичним реаліям. Розвиток нових форм аналітичної рефлексії над соматичною проблематикою, збільшення кількості присвячених їй наукових публікацій засвідчує, що важливість цієї теми в соціогуманітарних студіях усвідомлюється дедалі активніше. Подібними міркуваннями й зумовлена актуальність обраної для дослідження теми.

Метою дослідження є з'ясування особливостей та специфіки вивчення соматичної проблематики в історичних студіях кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Розгляд в історичній науці тем, пов'язаних із людською тілесністю, осмисленою в якості культурно-історичного конструкту, детермінованого численними політичними дискурсами та соціальними практиками, – став об'єктом наукового інтересу невеликої кількості вчених, серед яких, насамперед, слід назвати С. Сланічки, А. Соколова, Ф. Саразіна, В. Подорогу. Загальна тенденція, що поєднує праці згаданих авторів, полягає у визнанні того факту, що історія тіла – це комплексна міждисциплінарна галузь соціогуманітаристики, зорієнтована на принципову різноманітність методів, тем і сюжетів, відкритість до теоретико-методологічних новацій і нестандартних підходів.

Важливість тілесної тематики для історичної науки зумовлена, насамперед, тим, що модель сприйняття тіла є основою самоідентифікації людського – «я» в культурі [1, с. 9]. Виявлення історичних механізмів трансформації способів і моделей трактування тіла у різні періоди та епохи суттєво допомагає збагнути сенси та мотивації подій минулого, їхню внутрішню логіку та соціокультурну динаміку. Сучасний історико-культурологічний дискурс неможливо уявити поза дослідженням феноменів, тісно пов'язаних із тілесністю, адже тут вирішальний вплив справив загально-філософський контекст сучасного гуманітарного знання: проблеми тілесного буття індивіда вже тривалий час є осердям постмодерністського, феміністичного та інтердисциплінарного вимірів західної соціогуманітаристики [1, с. 6].

Тілесність, як стверджує О. Гомілко, – один з головних дієвих і активних чинників історії та культури, адже через неї конструюється культурна реальність. Тілесність людини – це не природна її передумова, а культурно-антропологічний феномен,

визначальна характеристика людського буття. Тілесність є також невід'ємною фундаментальною онтологічною складовою буття людини в історії, адже саме вона фіксує присутність людини у світі через просторовість, темпоральність, сприйняття та моторність [2, с. 14 – 17].

Досить поширеною в сучасному гуманітарному дискурсі є думка, що саме тілесність, а не свідомість сьогодні стає першим об'єктом негативних впливів та уражень (екологічні негаразди, забруднення довкілля, віртуалізація життя, вторгнення в нього новітніх технологій, бідність, тероризм, перенаселення, руйнування усталених способів життя, ціннісна деконструкція суспільства) [2, с. 18].

В період системної кризи релігій, ідеологій та цінностей, коли «моральний і культурний релятивізм» виливається у «безсилий гуманізм», а «ідентитарна стурбованість» повсякчас межує з брутальним обскурантизмом [3, с. 317], саме вдумливе звернення до тілесної проблематики, осмисленої на підставі холістичної парадигми й синергетичного підходу, може надати нові стимули, концепти та сюжети для дослідження ролі й місця людини в культурно-історичному процесі.

Соматична проблематика була залучена до сфери історіографії в контексті досліджень історії повсякденності. Проблеми, пов'язані одночасно з повсякденними й тілесними аспектами людського буття, такі як хвороби, способи їх лікування, харчування, одяг, типи еротики, форми сексуальності, табуйовані або сакралізовані прояви тілесності, – ставали важливим об'єктом історичних студій ще у 1960 – 1970-х рр. Проте, від 1990-х рр. значно збільшилася увага до них з боку дослідників, які працювали в таких не завжди толерованих академічною історіографією напрямках, як «нова культурна історія», історична антропологія, історія жінок (гендерна історія), візуальна історія, «історія знизу» («історія простолюдю») і особливо «історія тіла». Саме у 1990-х рр. завдяки працям таких авторитетних вчених, як Р. Портер, Ж. Ле Гофф, М. Фісель, К. Банум, С. Гілман, О. Вейнінгер, Г. Пастер, Ж. Моссе, А. Поттс, Т. Лакер, Р. Еванс, Р. Сеннет та ін. вдалося подолати заскорузлий стереотип, що тіло відноситься до природи, а не до культури (тому, мовляв, ним мають займатися природничо-біологічні, а не гуманітарні дисципліни). В 1999 р. британський історик М. Дженнер стверджував, що «тіло стало новим структурним принципом у межах англо-американської інтелектуальної діяльності» [4, с. 285]. Ж. Ле Гофф у 2003 р. аргументовано констатував, що «у тіла є своя історія, котра становить частину історії глобальної» [5, с. 13].

В інтелектуальному просторі сучасних історико-культурних студій утвердилося переконання в тому, що тіла не мають жодних трансісторичних субстанцій, тому через досвід і специфіку власної тілесності ми ніколи не будемо спроможні уявити тілесний досвід, приміром, мешканців грецьких полісів. Тіло не є універсальним загальним началом для всього людства чи основою для взаєморозуміння ані історично, ані емпірично [6, с. 150]. Після фукіанського «дискурсивного перевороту» в соціогуманітаристиці утвердилася концептуальна епістема потрактування тіла людини як результату владного впливу політичних, культурно-соціальних або релігійних дискурсів домінування. «Техніки тіла», що є похідними від усталених соціокультурних практик, легітимізованих і толерованих владними інституціями, мають значний вплив на процедури індивідуалізації та суб'єктивізації особи як необхідної умови її повноцінної соціалізації (котра теж є контрольована владою).

Як стверджує І. Кучма, оскільки, суспільство завжди диктує певні норми тілесної поведінки, людське тіло в сенсі репрезентативної фіксації перетворюється на культурний текст, «згусток соціальної пам'яті» (залишаючись, в той же час, і «згустком природної (гендерної) пам'яті»). Дослідниця твердо переконана, що історію можна вивчати як процес зміни «тілесних канонів» і сукупність «тілесних технік» певного соціуму. Саме вони дозволяють якнайкраще здійснити аналіз соціокультурної ситуації в ту чи іншу добу [7, с. 41].

Проте тут на історика чатує досить серйозна гносеологічна небезпека, про яку попереджав Р. Портер: історія тіла часто стереотипно зводиться до виявлення, моделювання або й «винайдення» способів, у які тіла в історичному процесі контролювалися, каралися, доглядалися, тренувалися тощо. При цьому психоаналітичні концепції З. Фрейда та Ж. Лакана «автоматично» екстраполювалися на досвід минулого, а локальна специфіка – територіальна і хронологічна – безпідставно ігнорувалася [2, с. 10].

З іншого боку, на протигагу тенденції до «дискурсивізації» тіла, зведення його до різного штибу теоретично вмотивованих «тілесних практик», «канонів тіла», дискурсів сексуальності тощо в сучасних історичних дослідженнях в якості досить потужної епістемологічної альтернативи реалізується стратегія вивчення «живих», конкретно-персональних тіл, абсолютно унікальних і неповторних, які не можуть бути абстрактно зредуковані до визначених схем чи гносеологічних шаблонів.

Хорошим прикладом означеного підходу може слугувати двотомник французького історика Патріка Бессона «1940 – 1945. Еротичні роки», який є сьогодні забороненим на його батьківщині. Вчений зініціював публічну дискусію навколо досить делікатної теми – явища так званої горизонтальної колаборації в окупованій гітлерівськими військами Франції. Історик намагався дати чесну відповідь на питання, чому так сталося, що після звільнення країни від гітлерівської окупації близько 2 тисяч французьких жінок були страчені за сексуальні зв'язки з німцями, а близько 20 тисяч пережили ганебно-принизливу процедуру т.зв. «ніжного обезголовлення» (публічне побриття голови). До того ж, за підрахунками П. Бессона, понад 200 тисяч дітей у Франції було народжено саме від окупантів. Ось як висловлює своє розуміння і бачення трагічної ситуації дослідник: «Після звільнення міста чи населеного пункту першим офіційним актом було бриття жіночих голів. Таким чином ніби відновлювалося право народу карати своїх жінок за недостойну сексуальну поведінку. Їм ніби нагадували, що їх тіло належить Франції і французьким чоловікам, – і це, по суті, відповідало ідеології колабораційного режиму Віші. «Вішісти» вважали, що сексуальна нерозбірливість жінок – пляма на репутації нації, а ті, хто звільняє країну, «відмивають» ці плями. Це ніби ритуальне обмивання. Після обстригання багатьох жінок саджали у міські фонтани й поливали струменями води, ніби змиваючи «бруд» з їхніх тіл. Це втілювало ідею очищення нації» [8, с. 572]. Вчений стверджує, що покарані жінки, по суті, стали цапами-відбувайлами за гріхи пригнобленої нації, символами загальнонаціонального приниження («Вони символізували Францію, але Францію-зрадницю, яка зігнулася перед ворогом, піддалася на щедрі обіцянки окупантів») [8, с. 572].

В Польщі у другій половині 1990-х рр. історики звернулися до теми численних масових згвалтувань польок під час «визволення» воїнами Радянської Армії. Були опубліковані десятки статей, розвідок та свідчень жертв і свідків цих знущань на теренах Польщі (насамперед, колишні Східна Прусія та Сілезія) [9, с. 12]. Після того як на широкі

екрани Німеччини, а згодом і всієї Європи у 2008 р. вийшов фільм Макса Фербербека «Аноніма. Жінка в Берліні», тему масових зґвалтувань німкенів радянськими солдатами й офіцерами під гаслом «беремо всіх від 8 до 80-ти» активно почали досліджувати німецькі історики. Раніше ця тема вважалася табуованою, оскільки виглядала занадто ганебною, болючою і принизливою для німецької нації. Поштовхом до випуску резонансного фільму і хвилі наукових публікацій (як його наслідку) стало видання щоденника німецької журналістки Марти Хіллерс, де описано пережите й побачене нею в Берліні 1945-го року.

Сьогодні історики Німеччини доводять, що близько двох мільйонів німецьких жінок пройшли через зґвалтування «червоноармійцями». Кожна десята з них загинула: солдати після зґвалтування або розстрілювали жертв, або забивали до смерті. В одному лише Берліні зґвалтовано від 110 до 125 тисяч жінок [9, с. 12]. Згідно з опублікованими статистичними даними в 1945 – 1948 рр. у Німеччині щороку робилося близько двох мільйонів абортів. Суворі покарання для гвалтівників у погонах були запроваджені радянським командуванням тільки у 1947 р. у зв'язку з епідемією венеричних захворювань.

Ця тема, якою б вона епатажною чи «неполіткоректною» не здавалась комусь (мовляв, очорняє «визволителів» і морально виправдовує сучасних неонацистів), варта прискіпливої уваги наукової громадськості, адже без її чесного осмислення неможливо збагнути й реконструювати повоєнну історію німецької нації.

В контексті дослідження повсякденності у її історичному вимірі значного поширення набули дослідження, пов'язані з «навколотілесними» феноменами, такими, як їжа, напої, парфуми, одяг, косметика, хвороби, лікування, типи еротики, сексуальні практики тощо. Так, у монографії «Тіло та культура» (1997 р.) Керол Коуніхан та Пенні Ван Естерік мова йде про «семіотику» продуктів харчування у Біблії, ставлення до споживання свинини в іудейській та мусульманській традиціях, про «політичну економію» їжі та традиційні її означення в медичному дискурсі середньовічної Європи. Автори у досить провокативній манері розповідають, приміром, про такі теми, як роль апетиту в історії цивілізації або зв'язок «душі чорношкірої жінки» з продовольством, «політики» годування немовлят груддю або зв'язок голоду з релігійними ритуалами, застосовують напрацювання психоаналітичної теорії, семіотики та культурної антропології [10].

Варто в цьому контексті згадати ще одну книгу К. Коуніхан [11], в якій на підставі крос-культурного історико-антропологічного аналізу розглядаються способи приготування та вживання їжі, а уявлення про неї детермінуються гендерними і владними стосунками в різних соціумах. Авторку цікавить досить широке коло проблем, пов'язаних із культурними та гендерними стереотипами і традиціями щодо соціальних аспектів їжі: який вплив жінки здобули і що втратили, отримавши контроль над приготуванням і розподілом їжі? Яким чином уявлення про їжу («міфологія та морфологія» їжі) відображають або формують «гендерну ідеологію»? Як «об'єктивізація» (способи публічної репрезентації) тіла жінки призводить до її підпорядкованого й упокореного становища у патріархальному суспільстві? У який спосіб вагітність і народження дитини впливає на зміну уявлення про жінку та цінність її тіла, підвищує її статус, вагу і права в родині? [11].

В колективній монографії «Тіло, суб'єкт і влада в Китаї» (за редакцією Анжели Зіто та Тані Барлоу) [12] на матеріалі численних джерел зі сфери літератури, образотворчого

мистецтва, архітектури, мас-медій проаналізовано глибоку взаємопов'язаність категорій тіла, суб'єкта і влади в китайській традиційній культурі і те, яких змін ці категорії зазнали у XX ст. Способи репрезентації тілесності в публічному просторі, з одного боку, стимулювали появу суб'єктивності індивіда, а з іншого – сприяли виникненню владних дискурсів, спрямованих на досить жорсткий контроль над усіма аспектами цієї суб'єктивності (значною мірою, і через контроль над проявами тілесної активності). Автори текстів, об'єднаних у збірці, перебуваючи під значним впливом фукіанської «генеалогії знання» та теорії деконструкції Ж. Дерріди, доводять, що тіло в китайській культурі було класифіковане, репрезентоване, обговорюване, гендеризоване, ритуалізоване й еротизоване шляхом застосування найрізноманітніших способів, стратегій та соціокультурних форм (не менш різноманітних та ієрархічно структурованих ніж на Заході).

Історико-культурологічний аналіз таких «фірмових» артефактів китайської культури, як шовкові халати, ієрархія «їнь-янь», церемоніальні жести й тілесні постави, паралелі між одягом і природними елементами (гори, ріки, вітер тощо) допомагає відтворити весь діапазон тілесних практик і досвід тіла у повсякденному житті мешканців Китаю. Одне з головних завдань, що їх ставили перед собою автори монографії, – закликати вчених-синологів уникати широких узагальнень і розповсюджених стереотипів щодо традиційної китайської культури та історії, котрі при детальному розгляді виявляють досить розгалужену палітру варіантів тілесних практик як маркованих відносинами влади, так і відносно вільними від них [12].

Авторка книги «Зміни в одязі Китаю: мода, історія, нація» (2008 р.) Антонія Файнен, розглядаючи історичну специфіку ставлення до одягу в культурі Китаю, розвінчує усталені європейські стереотипи про консервативність, стабільність та незмінність одягу в цій країні. Попри доволі стійку традицію кваліфікувати моду в одязі як особливість західного культурного життя, американська дослідниця доводить: яскраві й дуже різноманітні модні стилі були надзвичайно важливою складовою китайського повсякденного життя наприкінці епохи імперії, коли заможні чоловіки й жінки прагнули продемонструвати тонкий смак в одязі та вміння добре орієнтуватися в тогочасних «трендах». В суворому XX ст. мода в Китаї зовсім не зникла, вона лише трансформувалася, хоча й доволі радикально, під впливом вестернізації, «культурної революції», мілітаризації суспільного життя. А. Файнен зуміла чудово пов'язати феномен стрімкого піднесення, модернізації та глобалізації сучасного Китаю зі змінами в моді, манерах одягатися і способах саморепрезентації [13].

В цьому контексті доречно згадати і книгу видатного медієвіста Жака Ле Гоффа, видану ним у співавторстві з Ніколя Трюоном у 2003 р. (російський переклад зроблено в 2008 р) [5, с. 13]. Автори позиціонують тіло в якості головного об'єкту дискусій та конфліктів у добу середньовіччя, невіддільного від роздумів про віру, добродієність, свободу, чуттєвість та сексуальність. Вивчаючи «великий поворот проти тіла», зроблений християнством, причини й наслідки приниження тілесності та сексуальності, тілесні метафори в політичних дискурсах середньовіччя, табування крові та сперми, феномени самобичування, мощей та стигмат, французькі історики приходять до висновку, що «тіло конструює історію не меншою мірою, аніж економічні й соціальні структури, ментальні уявлення, оскільки воно певним чином визначається ними і впливає на них» [5, с. 13].

Тематика, пов'язана з сексуально-еротичними аспектами людського буття дедалі активніше розробляється прихильниками історико-антропологічного підходу. Широкої популярності на Заході набула робота Робера Мюшамбле «Оргазм і Захід», видана в 2005 р. у Франції [14], в якій обґрунтовується теза-лейтмотив: боротьба між індивідуальним лібідо та суспільними ідеалами стала причиною потужної сублимації під культурним прикриттям. Цей процес остаточно закріплено в XVII ст., й саме він виявився визначальною причиною загальної динаміки Європи, оскільки відображав потребу відновити рівновагу свідомості, репресивно придушеної церковними інституціями. Закономірності та особливості формування індивідуального «я», суб'єктивності в європейському мисленні автор ставить у пряму залежність від сублимації еротичних поривань як «основи оригінальності нашого контингенту від часів Відродження» [14, с. 8 – 9].

Встановлення самоконтролю над тілесними пристрастями під впливом пуританської моралі й законів капіталістичного ринку призвело до формування «економії лібідо», котра виявилася хорошим «трампліном» для потужного піднесення Заходу від часу Великих географічних відкриттів. Полемізуючи з М. Фуко, Р. Мюшамбле доводить, що моральний і суспільний контроль над тілесністю та сексуальністю індивіда, нав'язування почуття провини за «непристойну» поведінку та пригнічення лібідо дали «несподівано позитивні» наслідки і приносили суспільству відчутний матеріальний зиск – нагромадження енергії. «Еротична недорікуватість перетворюється на потаємний рушій людських вчинків..., пожвавлює соціальну гру» [14, с. 11]. «Пакт тілесного», утворений під дією вказаних чинників, лежить в основі західної цивілізації.

Отже, дослідження соматичної проблематики в інтелектуальному просторі історичної науки дозволяє сформуванню нові перспективи історіописання, виявити нові цікаві теми і сюжети, по-новому поглянути на розгортання цивілізаційних та етнонаціональних процесів. З іншого боку, історичний аналіз тілесності в усіх її проявах сприятиме глибокому загальнофілософському осмисленню специфіки соматичного буття індивіда в історії, виявленню усіх соціокультурних сенсів і модальностей тілесного існування в умовах інформаційного суспільства.

В контексті становлення нової постнекласичної парадигми в сучасній історіографії на засадах мультипарадигмальності та трансдисциплінарності активізація досліджень, пов'язаних з соціокультурними вимірами тілесності, виглядає одним із найбільш перспективних напрямків історичних студій, котрий розвивається плідно й динамічно. Тілесність людини є необхідним елементом конструювання ідентичності суб'єкта пізнання, а, отже, й необхідним елементом пізнання історичного. Можемо з упевненістю констатувати, що сьогодні тіло стає повноцінним об'єктом для культурно-історичного аналізу, результати якого будуть інтегративно об'єднані з результатами досліджень інших аспектів людського буття в руслі комплексного цивілізаційного підходу з використанням надбань метакультурної компаративістики.

Найбільш перспективним напрямком історичних досліджень тілесності вважаємо інтегративну взаємодію історії, культурології та культурної антропології.

Джерела та література:

1. Муха О. Категорія тіла в історико-філософській традиції раннього західноєвропейського середньовіччя: Дис. канд. філософ. наук / О. Муха. – Львів, 2007. – 32 с.
2. Гомілко О. Феномен тілесності: Дис. д-ра філософ. наук / О. Гомілко. – К., 2007. – 31 с.

3. Шеффер Жан-Мари Конец человеческой исключительности / Жан-Мари Шеффер. – М.: Новое литературное обозрение, 2010.
4. Портер Р. Переосмислена історія тіла / Р. Портер // Нові перспективи історіописання / за ред. П. Берка. – К.: Ніка-Центр, 2004.
5. Ле Гофф Ж. История тела в средние века / Ж. Ле Гофф, Н. Трюон. – М.: Текст, 2008.
6. Івашина О. Загальна теорія культури / О. Івашина. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008.
7. Кучма І. Канон тіла в західноєвропейській культурі / І. Кучма // Магістеріум. – Вип. 5. – Культурологія. – К.: Стілос, 2000.
8. Buisson Patrick. 1940 – 1945: Annees erotiques. – Tome 1. – Vichy ou les infortunes de la vertu / Patrick Buisson. – Paris: Editions Albin Michel, 2008. – 572 p.
9. Шиманський О. Як брали Берлін / О. Шиманський // Україна молода. – 2008. – 4 листопада. – С. 12.
10. Food and Culture. / Ed. by C. Counihan, P. Van Esterik. – London: Routledge, 1997. – 424 p.
11. Counihan C. The anthropology of food and body: gender, meaning and power / C. Counihan. – London: Routledge, 1999. – 256 p.
12. Body, Subject and Power in China / Ed. by Angela Zito and Tani E. Barlow. – Chicago: University of Chicago Press, 1994. – 316 p.
13. Counihan C. The anthropology of food and body: gender, meaning and power / C. Counihan. – London: Routledge, 1999. – 256 p.
14. Finnane Antonia. Changing Clothes in China: Fashion, History, Nation / Antonia Finnane. – Columbia: Columbia University Press, 2008. – 360 p.
15. Мюшамбле Робер. Оргазм і Захід. Історія задоволення від XVI ст. до наших днів / Робер Мюшамбле. – К.: Темпора, 2011. – 435 с.

Аннотація

В статтє рассматриваются особенности изучения соматической проблематики в исторической науке конца XX – начала XXI ст. Особенное внимание уделяется междисциплинарной направленности истории тела на исследование широкого круга историко-антропологических и культурологических тем и сюжетов.

Ключевые слова: телесность, соматическая проблематика, сексуальность, история тела, историография.

Annotation

In the article the features of study of somatic problems in history science at the end of XX – beginning of the XXI centuries are considered. The special attention is spared to the interdisciplinary orientation of the history of body on research of the wide circle of history-anthropological and culturological themes and subjects.

Key words: physicality, somatic problems, sex appeal, history of body, historiography.

**Ірина Терлецька
(Київ)**

ГРОМАДСЬКІ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІ ОБ’ЄДНАННЯ ЯК СКЛАДОВИЙ ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СТАЛІНІЗМУ В УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ 20-Х – У 30-Х РОКАХ ХХ СТ.

Статтю присвячено вивченню сучасної української історіографії діяльності громадських і громадсько-політичних організацій в Україні наприкінці 20-х – у 30-х рр. ХХ ст. Здійснено аналіз теоретичних підходів, спрямованості досліджень та основних тенденцій в історіографії проблеми.